

نگارش سوم بانک اطلاعات نسخه‌های خطی

«برنامه دست نویس»

ناصر گلباز

مقدمه

آیا تا به حال برای پیدا کردن نام یک مولف به امید یافتن آن در فهرست نام مولفان به انتهای یک فهرست نسخه خطی رجوع کرده‌اید؟ اگر کتابخانه مزبور فهرست مفصل چندین مجلدی داشته باشد، آیا مجبور بوده‌اید که تک تک مجلدات را به دنبال مورد نظر بگردید؟ آیا برای جستجوی این نام مجبور بوده‌اید که به کتابخانه‌های متعدد در شهرهای مختلف سفر کنید؟ آیا تا به حال با نسخه‌های ناقص یک مجموعه فهرست روبرو شده‌اید که شما را در تردید و دو دلی باقی گذاشته باشند؟ آیا برای یافتن نام کاتبان، واقفان، مجیز و مجازان، حاشیه نگاران، سجع یا نقش مهرها به آخر فهرست‌ها مراجعه کرده‌اید؟ نگارنده این سطور اطمینان دارد که پاسخ بسیاری از پرسش‌هایی از این دست مثبت بوده و این صابون به تن بسیاری از پژوهشگران دیروز و امروز خورده است. راه حل این مشکل جمع کردن و یک دست کردن همه فهرست‌ها در یک فهرست واحد است که استوری^(۱) در ادبیات فارسی و بروکلیمان و سزگین در ادبیات عرب با تکیه بر منابع خطی موجود در کتابخانه‌های خارج از ایران و بانگاه گذرا و مختصری به منابع خطی موجود در ایران دست به کار مشترک سازی فهرست‌ها زده‌اند^(۲). استاد ارجمند و سختکوش احمد منزوی به تبعیت از همت پدر بزرگوارشان مرحوم حاج آقا بزرگ تهرانی (منزوی) صاحب الذریعة یک تنه این کار سترگ را در بخش نسخه‌های خطی فارسی آغاز نمودند و با مشترک سازی ۷۳ مجلد فهرست چاپ شده در ایران^(۳) و ۱۲ جلد فهرست‌های چاپ شده در خارج از ایران مجموعاً ۸۵ جلد فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان و فهرست واره این کار را دنبال کردند. تعداد مجلدات فهرست‌های ایران از ۷۳ مجلد در سال ۱۳۴۸ به بیش از ۴۸۰ عنوان^(۴) فهرست در سپال ۱۳۸۱ رسیده است و تقریباً در هر چند ماه یک مجلد فهرست نسخه‌های خطی به چاپ می‌رسد که به

طور متوسط در طی سی و سه سال گذشته سالی ۱۰ مجلد فهرست منتشر شده است. شاید این مقایسه ساده حجم گسترده کار را روشن کند و لزوم به کارگیری امکانات رایانه‌ای و ایجاد یک بانک اطلاعات نسخه‌های خطی را مشخص سازد. بانک اطلاعاتی که به راحتی بتواند فارغ از مشکلات ذیل‌ها و استدارک‌های فهرست‌های چاپی هر فهرست تازه‌ای را در کنار سایر فهرست‌ها و در محل‌القبایی درست آن جای دهد و جدیدترین فهرست‌ها را نیز به صورت در هم‌کرد در اختیار محققین قرار دهد تا با دلگرمی و اطمینان هر جستجویی را در همه فهرست‌های ایران از سال ۱۳۰۵ تا زمان حاضر یک جا جستجو کنند و از مراجعه به متن فهرست نیز بی‌نیاز باشند. این هدف در ایجاد بانک اطلاعات نسخه‌های خطی مورد نظر قرار گرفته است. ضمن این که سادگی استفاده از این بانک و امکان استفاده به صورت انفرادی و در رایانه‌های شخصی باعث می‌شود که اکثر پژوهشگران بتوانند در منزل یا محل کار خود بدون وابستگی به ساعات کار کتابخانه‌ها به تحقیق بپردازند.

تشویق و ترغیب جناب آقای مسجدجامعی وزیر محترم فرهنگ و ارشاد اسلامی که همیشه امر اطلاع رسانی در حوزه علوم و متون اسلامی را مورد عنایت قرار داده‌اند و حمایت بی‌دریغ جناب آقای قدیم زاده ریاست محترم هیئت مدیره سازمان چاپ و انتشارات و عشق و عزم عده‌ای از علاقمندان و دلسوزان نسخه‌های خطی همگی دست به دست هم داد تا موسسه نمایه ساز افتخار خدمت به جامعه محققین و پژوهشگران را پیدا کند و با تلاش و همت مجموعه ۲۲ تن از همکاران در طی دو سال تعداد ۸۸ جلد از فهرست‌های نسخ خطی را به صورت کامل در یک بانک اطلاعات جمع‌آوری نماید و امکانات گوناگون جستجو و بازیابی و چاپ نتایج جستجو از متن فهرست‌ها را فراهم سازد که این کتابخانه الکترونیک دارای ۸۸ جلد فهرست حاوی ۲۴۸ + ۴۸ صفحه فهرست است که فهرست توصیفی ۵۱۶ + ۱۳۷ اثر / نسخه را با

۱۲۹
سوم بانک

نمایه‌های در همکرد گوناگون و به صورت صفحه به صفحه قابل بازیابی و مطالعه کرده است. همچنین امکان چاپ نتایج جستجو و صفحات متن مورد نظر فهرست‌ها را به صورت متن کامل امکان پذیر ساخته است. شایان ذکر است، کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی است.

برنامه دست نویس (نگارش دوم) در ویژه نامه پیام بهارستان شماره ۷ معرفی شد. اکنون گزارش کوتاهی از تغییرات کمی و کیفی این برنامه در نگارش سوم آن ارائه می‌گردد. در طی یک سال گذشته حجم فهرست‌های وارد شده به بانک اطلاعاتی افزایش پیدا کرده و در نحوه ارائه اطلاعات نیز دگرگونی‌هایی با هدف هر چه بیشتر ساده کردن دسترسی و آزاد گذاشتن محقق در انتخاب اطلاعات تخصصی ایجاد شده است که به شرح آن می‌پردازم:

الف: حجم اطلاعات

مجموعه ۱۸ مجلد فهرست مرکز اسناد و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران حاوی ۳۹۸ + ۱۱ صفحه فهرست حاوی متن، تصویر و نمایه به مجموعه قبلی افزوده شده و حجم رکوردهای اطلاعات به ۱۳۷۵۱۶ (اثر/نسخه) افزایش یافته است. با افزوده شدن مجموعه فهرست‌های کتابخانه مرکزی کتابخانه‌های تهران فقط کتابخانه شماره یک مجلس شورای اسلامی باقی می‌ماند که امیدواریم به زودی مقدمات پیوستن این گنجینه نیز فراهم شود که در این صورت تمام کتابخانه‌های عمومی و خصوصی حاوی نسخه‌های خطی تهران که دارای فهرست چاپ شده هستند به صورت در همکرد در این بانک قابل بازیابی خواهند بود.

ب: پردازش اطلاعات

۱- در نگارش دوم فقط نمایه نام کتاب، نام مولف و تاریخ کتابت به صورت جدولی قابل رؤیت بود. ولی در نگارش سوم علاوه بر سه مشخصه فوق امکان نمایه سازی برای نام کاتب، مکان کتابت و تاریخ تالیف نیز ایجاد شده است و این بخش به عنوان بخش مستقل نمایه‌ها از صفحه اول قابل دسترسی است.

۲- بخش تصاویر در نگارش دوم به صورت تک نسخه‌ای قابل مشاهده بود و تابعی از یک نسخه جستجو شده بود ولی در نگارش سوم بخش تصاویر به صورت مستقل در صفحه اول و در بخش جدولی قابل دسترس شده است.

پی‌نوشت‌ها:

۱- C.A. Story . A Bio - Bibliographical Survey

۳- مقایسه مشخصه‌های بیست و پنج گانه به صورت جدولی در تعداد بالا در نگارش دوم امکان پذیر نبود ولی در نگارش سوم امکان مقایسه شدن فیلدهای دارای مقدار وجود دارد و نتایج جستجو هر مقدار که باشد به صورت بخش‌های صد تایی قابلیت تبدیل به جدول و مقایسه را دارا هستند.

۴- امکان انتخاب و گزینش به وسیله محقق و نمایه سازی انتخابی نیز به امکانات فوق افزوده شده است که نتایج جستجو را محدود به انتخاب کاربر می‌کند و در واقع فیش برداری از نتایج را سرعت بخشیده و امکان مقایسه بین موارد انتخابی را میسر سازد. گویی فیش‌ها به وسیله خود محقق تهیه شده است و هر بار با نظم و هدف خاصی بنابر نیاز محقق منظم و الفبایی می‌شود.

۵- در قسمت مقدمه‌های فهرست گاه به مطالب ارزشمندی برخورد می‌کردیم که نسخه خطی نبودند ولی برای مطالعات کتابشناسی و تحقیقات حوزه نسخه‌شناسی بسیار مفید بودند. در نگارش دوم این مقدمه‌ها در حاشیه هر فهرست قرار گرفته بود ولی در نگارش سوم در کنار نسخه‌های خطی و در آغاز کتاب قابل دسترسی و مطالعه مستقل می‌باشد. این امکان موجب می‌شود که مقالات مربوط به حوزه کتابشناسی و نسخه‌شناسی نیز در کنار مجموعه فهرست‌ها قابل دستیابی باشند و بدین صورت مقالات موجود در نشریه نسخه‌های خطی در کنار فهرست‌ها و مقالاتی که در آینده به بانک اطلاعات افزوده می‌شوند قابل دسترسی و بازیابی باشند و محقق را در امر تحقیق بیش از پیش یاری کنند. این بانک اطلاعات به تدریج مقالات تخصصی این حوزه را نیز در بر خواهد گرفت.

۶- از نظر ظاهری نیز تغییراتی در صفحات نرم افزار داده شده است. تمام قلم‌های فانتزی صفحات اول و دوم حذف شده و خط نستعلیق به جای آن مورد استفاده قرار گرفته است. در قسمت فهرست نگاران تصویر آقای سید احمد حسینی اشکوری فهرست نگار ۲۵ مجلد از فهرس کتابخانه مرحوم آیت الله مرعشی در کنار سایر فهرست نگاران افزوده شد. در قسمت تصاویر نیز به یاد کاتبانی که سطر سطر این نسخه‌ها را کتابت کرده‌اند، چهره میرزا هادی خوشنویس اثر استاد کمال الملک قرار داده شد.

موارد فوق با مراجعه مکرر به نرم افزار و پیشنهاد اساتید و محققین علی‌رغم سختی‌های معمول هر نوع تغییر با توجه به حجم گسترده اطلاعات، با هدف دسترسی آنی و سریع به مشخصه‌های خطی به امکانات قبلی برنامه افزوده شده است.

۲- به نقل از مرحوم دانش پژوه در مقدمه تاریخ نگارش‌های عربی ۱، ترجمه چنگیز پهلوان ص و بیست و نه ... گویا اکنون بسیاری از فهرست‌ها که مادر ایران نوشته‌ایم یا دفترهایی که به چاپ رسانده‌ایم به او (فوام سزگین) نرسیده است... خوب است استاد باز هم سری به ایران بزنند و با کتابخانه‌های دانشگاهی و فرهنگی تهران و قم و مشهد بیشتر آشنا شود و از نسخه‌های گرانبهای ما و فهرست‌ها و مجلات کتاب‌شناسی ما بهتر و بیشتر آگاه گردد تا در کار علمی او کم و کاستی هر چه کمتر دیده شود. اگر خدای ناکرده کجی و کاستی در این کار گسترده و پهناور او باشد، باید در بررسی آن گناه را از کمبود منابع دانست نه از کوتاه ورزی او.

۳- ۱۳۴۸ ه. ش. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، دیباچه جلد ۱، تالیف احمد منزوی، موسسه فرهنگی منطقه‌ای.

۴- برآورد نگارنده از فهرست‌ها در مقاله قبلی ۳۰۰ عنوان بود ولی دوست ارجمندم جناب آقای رحیمی ریس در مقدمه کتاب ارزشمند گنجینه‌های دست نویس‌های اسلامی در ایران ص ۲۱ این تعداد را بیش از ۴۸۰ عنوان ذکر کرده‌اند که مسلماً دقیق‌تر است البته با احتساب فهرست‌های چاپ شده در نشریات ادواری.